

Edward De Maesschalck

**DE GRAVEN VAN
VLAANDEREN (861-1384)**

INHOUD

WOORD VOORAF	10
---------------------	----

DEEL 1

DE GEBORTE VAN VLAANDEREN (861-879)	19
--	----

1. HET MYTHISCHE VERLEDEN	20
---------------------------	----

2. DE KAROLINGISCHE GOUWEN	33
----------------------------	----

3. DE NOORMANNEN	41
------------------	----

4. JUDITH EN BOUDEWIJN	45
------------------------	----

5. DE VERZOENING	52
------------------	----

DEEL 2

DE JAREN VAN EXPANSIE (879-1067)	58
---	----

1. BOUDEWIJN II, DE VEROVERAAR	59
--------------------------------	----

2. ARNULF DE GROTE, DE GEWELDENAAR	69
------------------------------------	----

3. ARNULF II EN BOUDEWIJN IV SCHOONBAARD	85
--	----

4. BOUDEWIJN V VAN RIJSEL TEGENOVER DUITSLAND	103
---	-----

DEEL 3

BROEDERSTRIJD EN TRIOMF (1067-1119)	118
--	-----

1. ROBRECHT DE FRIES GRIJPT DE MACHT	119
--------------------------------------	-----

2. VLAANDEREN ONDER ROBRECHT DE FRIES	128
---------------------------------------	-----

3. ROBRECHT VAN JERUZALEM OP KRUISTOCHT	137
---	-----

4. VLAANDEREN ONDER ROBRECHT VAN JERUZALEM	152
--	-----

5. BOUDEWIJN VII HAPKIN, DE 'ONSTUIMIGE'	160
--	-----

DEEL 4

BURGEROORLOG IN VLAANDEREN (1119-1128)	172
1. VLAANDEREN ONDER KAREL DE GOEDE	173
2. DE MOORD OP KAREL DE GOEDE	182
3. WILLEM CLITO, DE KANDIDAAT VAN FRANKRIJK	188
4. DIEDERIK VAN DE ELZAS GRIJPT DE MACHT	196

DEEL 5

HET HOOGTIJ VAN VLAANDEREN (1128-1191)	206
1. VLAANDEREN ONDER DIEDERIK VAN DE ELZAS	207
2. DIEDERIK VAN DE ELZAS OP KRUISTOCHT	213
3. DIEDERIK TUSSEN VLAANDEREN EN JERUZALEM	222
4. FILIPS VAN DE ELZAS AAN HET BEWIND	230
5. FILIPS TUSSEN VLAANDEREN EN JERUZALEM	237
6. FILIPS TEGENOVER DE FRANSE KONING	246

DEEL 6

FRANKRIJK SLAAT ZIJN VLEUGELS UIT (1191-1214)	254
1. HERENIGING VAN VLAANDEREN EN HENEGOUWEN	255
2. BOUDEWIJN IX AAN HET BEWIND	262
3. BOUDEWIJN IX, KEIZER VAN CONSTANTINOPEL	267
4. JOHANNA VAN CONSTANTINOPEL ONDER VOOGDIJ	276

DEEL 7

VLAANDEREN IN VROUWENHAND (1214-1257)	286
1. VLAANDEREN ONDER JOHANNA VAN CONSTANTINOPEL	287
2. MOEILIJKE JAREN VOOR JOHANNA	298
3. JOHANNA EN HAAR ECHTGENOTEN	307
4. TWEESTRIJD ONDER MARGARETHA	317
5. HET VERMOGEN VAN MARGARETHA	329

DEEL 8

DAMPIERRES AAN DE MACHT (1257-1299)	336
1. WILLEM VAN DAMPIERRE, DE VERLOREN ZOON	337
2. GWIJDE VAN DAMPIERRE, DE ERFOPVOLGER	342
3. GWIJDE, GRAAF VAN VLAANDEREN	351
4. GWIJDE IN DE GREEP VAN FRANKRIJK	357
5. GWIJDE LOS VAN FRANKRIJK	365

DEEL 9

VLAANDEREN TEGEN DE KONING (1299-1322)	378
1. VLAANDEREN KROONDOMEIN	379
2. VLAANDEREN VECHT TERUG	389
3. VLAANDEREN VERDEELD	401
4. EEN GEWAPENDE VREDE	409
5. VLAANDEREN GEEFT TOE	417

DEEL 10

VLAANDEREN TEGEN DE GRAAF (1322-1346)	428
1. OPSTAND TEGEN DE HEREN	429
2. DE OPSTAND NEERGESLAGEN	436
3. VLAANDEREN IN ENGELS VAARWATER	447
4. HET EINDE VAN DE MACHTSSTRIJD	455

DEEL 11

DE LAATSTE DAMPIERRE (1346-1384)	462
1. HERSTEL VAN HET GRAFELIJK GEZAG	463
2. MECHELEN, ANTWERPEN EN BRUGGE	469
3. HUWELIJKSPERIKELN	478
4. DE GENTSE OORLOG	486

STAMBOMEN	498
------------------	-----

BIBLIOGRAFIE	508
---------------------	-----

INDEX VAN PERSONEN	514
---------------------------	-----

De grave Diederic van Elsaten.
leefde .xl. jaer en licht
te Watyne.

De grave Philips.
leefde .xxiii. jaer en licht
te Clabaux.

De grave Baudelyn van Henegoude.
leefde .iii. jaer en licht
te S'Wouurge te Bergen.

De grave Baudouyn Baudouyns zoon
Keyzer van Constantinople leefde 7
zaer en was fondateur van dezi Ganesje

De grave Ferrant van Portugal
leefde xii zaer en licht te Marquette
en hadde de grafpedinne Jeanne

De grave Thomas van Savoy
leefde vii zaer en
hadde de grafpedinne Jeanne

WOORD VOORAF

Vlaanderen is een kind van de zee. Het werd geboren uit hartstocht, groeide op met bruto geweld en sloeg wild om zich heen. Maar zodra het volwassen was, werd het geweld aan banden gelegd, stroomde de rijkdom binnen en werd Vlaanderen een voorbeeld voor de naburige landen. Die waren echter jaloezers en inhalig, sloegen Vlaanderen murw en roofden het leeg. Toch zou Vlaanderen overleven, met trotse koppigheid en soms met de moed der wanhoop. Toen het uiteindelijk in handen viel van de Bourgondische vorsten, vormde het de grondslag van de eengemaakte Nederlanden.

Een kind van de zee

Toen het verhaal van de Vlaamse graven begon, was Vlaanderen niet meer dan een verlaten Karolingische gouw aan de Noordzee, waar het water nog diep in het binnenland doordrong. Het gebied zou geleidelijk verlanden en op de schorren werden schapen uitgezet, die aan de oorsprong lagen van de bloeiende Vlaamse lakenindustrie. Tegelijkertijd begon echter de strijd tegen het water, die uitmondde in een netwerk van dijken, waarachter het polderlandschap uit de modder verrees. Op de duur had Vlaanderen een tekort aan schapenwol en ging het zich overzee bevoorraden. De Vlaamse vloot werd een vaste waarde op de Engelse kust, maar Engeland zou deze situatie uitbuiten en in ruil voor wol de Vlamingen proberen aan zich te binden. Vanaf dan had Vlaanderen twee meesters: de Franse koning als de feodale leenheer en de Engelse koning als de spelleider op economisch gebied. Dat was een uiterst benarde situatie, waarin Vlaanderen zich enkel kon handhaven door handig tussen beide grootmachten te laveren. De kampioenen in deze moeilijke evenwichtsoefening waren Jacob van Artevelde en de laatste Dampierre, graaf Lodewijk van Male.

—

Geboren uit hartstocht

De allereerste vorst van Vlaanderen was een gouwgraaf, Boudewijn de IJzeren. Er zijn niet veel landen waarvan we uit betrouwbare bronnen weten hoe ze zijn ontstaan, maar voor Vlaanderen is dat zeker het geval. Boudewijn de IJzeren werd gedreven door passie en ambitie toen hij een koningsdochter uit haar gevangenis bevrijdde en met haar op de vlucht sloeg, om zich uiteindelijk met taaie volharding en listigheid met de vader te verzoenen. Die vader, Karel de Kale, stuurde hem naar het grensgebied van zijn rijk, het drassige Vlaanderen aan de Noordzee, waar de Noormannen een eeuwige bedreiging vormden. Boudewijns zoon liet langs de kusten een reeks ringwalburchten aanleggen en hield zo de Noormannen voorgoed buiten de deur.

—

Bruut geweld

Vanaf dat ogenblik zetten de Vlaamse graven alles op alles om het rijkere Zuiden te veroveren, met zijn oude abdijen, bisschopssteden en Karolingische domeinen. Langs de kusten drongen ze door tot de Aa, de Canche, ja zelfs tot de Somme, terwijl ze in het binnenland de hand legden op de rijke landbouwstreek van Artesië, de vlakke van Leie en Deûle en de vallei van Schelde en Scarpe. Het is onvoorstelbaar hoeveel bloed en tranen er gevloeid zijn om de macht te veroveren in plaatsen als Montreuil, St.-Omer, Atrecht, Valenciennes en Kamerijk, of om de macht te behouden in opkomende steden als Rijsel, Douai, Aire of Béthune. Het lijkt soms of de Vlaamse graven en gravinnen hun hart verloren hebben aan hun veroveringen, want de meesten hebben in (het huidige) Frankrijk hun graf gekozen. Behalve Gent was vooral St.-Omer de begraafplaats van de dynastie der Boudewijns, terwijl Flines-lez-Râches bij Douai het mausoleum werd van de Dampierres.

Het kerngebied van Vlaanderen is altijd de streek geweest tussen Schelde, Leie en de Aa, waarbij de laatste twee rivieren al vroeg verbonden werden door de Nieuwe Gracht, vandaag het kanaal Neuffossé tussen St.-Omer en Aire. Behalve een verdedigingsgracht tegen invallers vormde Neuffossé op de duur ook de taalgrens tussen het Picardisch en het Diets. Binnen dat gebied had de Vlaamse graaf de meeste gronden in bezit en daar werden ook de burggraafschappen en kasselrijen gesticht om het land beter te verdedigen en de grafelijke inkomsten beter te beheren. Hier ontstonden ook bekende steden als Brugge, Ieper, Poperinge, Kortrijk, Diksmuide, Veurne, Nieuwpoort, Belle, Kassel, St.-Winoksbergen en Broekburg. Dat kernge-

bied noemden de Fransen later La Flandre flamingante, want daar was Diets de voertaal.

Ook Gent en het Land van Waas hoorden van oudsher bij Vlaanderen, maar ze lagen op de rand en hun bezit werd gedurende eeuwen door de burenen en niet zelden door de inwoners betwist. Om deze randgebieden beter in zijn greep te houden, stak de Vlaamse graaf de rijksgrens over en veroverde de streek tussen Schelde en Dender (Land van Aalst, Dendermonde en Bornem). Voor dat nieuwe gebied deed de Vlaamse graaf geen manschap aan de Franse koning, maar aan de Duitse keizer. Daarom wordt het Rijks-Vlaanderen genoemd. Daartoe behoorden ook Walcheren, Zuid- en Noord-Beveland, bekend als Zeeland bewesten Schelde (bedoeld is de Oosterschelde), evenals het Land van de Vier Ambachten (Hulst, Boekhoute, Axel en Assenede), dat door drooglegging op de zee werd gewonnen. Er is voor Rijks-Vlaanderen alweer onvoorstelbaar hard gevochten, niet enkel om het te veroveren, maar ook en vooral om het te behouden.

—

Rijk en rechtvaardig

Vlaanderen ontwikkelde zich al gauw tot een van de dichtstbevolkte gebieden van West-Europa, waar handel en nijverheid een hoge bloei kenden, waar beroemde jaarmarkten ontstonden en Brugge uitgroeide tot de grootste handelsstad ten noorden van de Alpen. Handel veronderstelt echter vrede en veiligheid, waarvoor de Vlaamse graaf moest instaan en namens hem de burggraven en later de baljuws. Vooral in Kust-Vlaanderen vormde dat een groot probleem, want het geweld was er nooit uit de lucht. Maar ook grote steden als Gent en Brugge hadden zwaar te lijden onder familievetes en vendetta's. De Vlaamse graven die door de tijdgenoten het meest geroemd werden, waren zij die het geweld onder controle wisten te houden, al gebruikten ze daarvoor soms extreme middelen. Zo liet Boudewijn VII Hapkin nog een veedief zonder verpinken in een ketel met kokend water werpen.

De roofridders werden geleidelijk aan banden gelegd, maar toen begonnen de sociale woelingen in de grote steden, eerst tussen de ambachten en de notabelen en op de duur ook tussen de ambachten onderling, vooral tussen wevers en volders. Ook op het platteland waren de boeren nooit helemaal veilig, want bij elke schermutseling tussen steden of gewesten werd het land van de tegenpartij verwoest, zoals een kroniekschrijver laconiek vermeldt:

Zoals het onder vijanden gebruikelijk is, hakten ze vijf dagen lang de fruitbomen om en vertrappelden en vernielden het graan en alles wat op de akkers groeide. Daarna keerden ze met een overvloedige buit naar huis terug. (Annales Gandenses)

De ridderstand kon zijn hang naar geweld en avontuur uitleven in de kruistochten. Aan de meeste kruistochten hebben de Vlaamse graven met grote overtuiging deelgenomen, met in hun voetspoor telkens duizenden Vlamingen van hoog tot laag. De meeste gewone Vlamingen waren gespecialiseerd in het bouwen van belegeringstuigen. De diepere grond was ongetwijfeld devotie, want Jeruzalem lag toen op ieders lippen en wie met een berouwvol hart in de strijd omkwam, ging regelrecht naar het paradijs. Af en toe kwam ook eigenbelang om de hoek kijken, want graaf Diederik van de Elzas wilde graag in het Heilige Land een eigen vorstendom veroveren, terwijl Boudewijn IX zelfs keizer werd van Constantinopel.

Devotie en eigenbelang speelden ook mee in de stichting van talloze kloosters en kapittelkerken: de kloosterlingen moesten bidden voor het zielenheil van de stichter, terwijl de kanunniken ook zorgden voor de administratie van zijn goederen. Met de bisschoppen konden de graven minder goed overweg, want deze waren in hun ogen toch vooral wereldlijke vorsten, die al te lichtvaardig dreigden met banvloek of interdict, vooral op vraag van de Franse koning of de Duitse keizer. Dat was ook geen wonder, want bijna alle hoofdzetels van de bisdommen lagen in het buitenland: Kamerijk, Noyon, Terwaan en Utrecht. Onder druk van de Vlaamse graven kregen Atrecht (1093) en Doornik (1146) een eigen bisschop, maar ook die steden vielen in handen van de Franse koning.

—

Jaloerse en inhalige bureu

De bisschoppen waren doorgaans niet erg vriendelijk voor de Vlamingen en evenmin de graven van Henegouwen, Brabant of Holland, maar Frankrijk spande in dat opzicht de kroon. De strijd met een begerige Franse koning vormt de rode draad in het verhaal van de Vlaamse graven. Het overgrote deel van Vlaanderen (Kroon-Vlaanderen) maakte immers deel uit van Frankrijk en de Vlaamse graaf was in eerste instantie een vazal van de Franse koning. Aanvankelijk was de invloed van de koning gering en had de Vlaamse graaf meer last van andere Franse vazallen, zoals de graaf van Vermandois of de hertog van Normandië. Onder Filips van de Elzas (1168-1191) bereikte Vlaanderen zijn hoog-

tepunt, want toen was het bezit van de Vlaamse graaf zelfs groter dan het Franse kroondomein. Sindsdien kwamen echter Franse vorsten aan het bewind (Filips-August en Filips de Schone), die weer greep wilden krijgen op hun talloze vazalstaten. Die gingen vroeg of laat allemaal voor de bijl, behalve Vlaanderen. Het graafschap had zo'n hoge graad van welstand en onafhankelijkheid bereikt dat het zich met man en macht tegen de verpletterende invloed van Frankrijk zou verzetten.

Filips van de Elzas maakte zelf de eerste grote fout, toen hij Artesië als huwelijksgift wegschonk aan koning Filips-August. Zijn opvolgers probeerden dat verlies weer goed te maken, maar ze kwamen terecht in een spiraal van geweld, met de veldslag bij Bouvines (1214) als eerste orgelpunt. Daarna voerde de meedogenloze koning Filips de Schone een uitputtingsslag tegen Gwijde van Dampierre, die eindigde met de aanhechting van Vlaanderen bij het Franse kroondomein (1301). De koning had zijn doel bereikt, maar niet voor lang.

–

Vlaanderen overleeft

De opstand van de graafgezinden (liebaards) tegen de Franse aanhangers (leliaards) leidde in 1302 tot de Guldensporenslag, die door de Vlamingen overtuigend werd gewonnen. Daarmee wonnen ze voorgoed hun land en hun graaf terug. Waarom zoveel historici in recente tijden geprobeerd hebben de historische betekenis van deze veldslag te minimaliseren, blijft een raadsel. Zonder de Guldensporenslag was Kroon-Vlaanderen immers voorgoed een gewest van Frankrijk geworden en dan was het huidige Vlaanderen verstoken van de provincies West- en Oost-Vlaanderen, althans tot aan de Schelde. Die historici benadrukken dat de militaire overwinning in Kortrijk uitmondde in een diplomatieke nederlaag, zodat Vlaanderen een moordend hoge boete moest betalen. Dat is waar en het heeft geleid tot nieuwe afstand van gebied (Rijsels-Vlaanderen) en nieuwe bloedige opstanden en oorlogen onder Robrecht van Béthune en Lodewijk van Nevers. Maar hun opvolger, Lodewijk van Male, heeft Rijsels-Vlaanderen teruggewonnen. Het was de Franse huwelijksgift voor zijn dochter Margaretha van Male, die trouwde met de hertog van Bourgondië (1369). Door een speling van het lot erfde de Vlaamse graaf bovendien van zijn moeder het graafschap Artesië (1382), zodat het Vlaanderen van weleer groten-deels werd hersteld.

–

Grondslag van de Nederlanden

Toen de Bourgondiërs in 1384 aan het bewind kwamen, vormde Vlaanderen (met Artesië) het kroonjuweel van hun bezittingen. Vlaanderen werd bovendien de grondslag voor de eenmaking van de Nederlanden, want de Vlaamse graven hadden niet stilgezeten. Lodewijk van Male was immers getrouwd met een dochter van de Brabantse hertog en hij liet zich al tijdens zijn leven aanspreken als de toekomstige 'hertog van Brabant'. Er waren ook historische banden met omringende gewesten als Holland, Zeeland en vooral Henegouwen, dat tot tweemaal toe in een personele unie met Vlaanderen werd verbonden. De band werd voor lange tijd verbroken door de tragische tweedracht tussen de Dampierres en de Avesnes, allebei kinderen van de Vlaamse gravin Margaretha van Constantinopel (1244-1278). Toch zou de band later hersteld worden. In 1299 raakten Holland, Zeeland en Henegouwen in een personele unie verenigd onder Jan van Avesnes. En weer een goede eeuw later vielen deze gewesten Bourgondië in de schoot door het huwelijk van de kinderen van Margaretha van Male met de nazaten van de Avesnes. Voor de afloop van het Vlaamse avontuur kan de lezer terecht in het boek *De Bourgondische vorsten*, dat eerst werd geschreven, maar in feite een vervolg is op *De graven van Vlaanderen*.

—

Synthese

Dit boek wil een leesbare synthese brengen van meer dan honderd jaar wetenschappelijk onderzoek rond de graven van Vlaanderen. De opgestapelde kennis is indrukwekkend, maar ligt hopeloos verspreid over honderden boeken en artikels, waarvan er sommige nog dateren van voor 1900. Dat doet overigens niets af aan hun kwaliteit, want de historici waren toen bijzonder vlijtig en gedreven. De zoektocht naar nuttige artikelen stuitte echter op een bijkomend probleem. De tijdschriften die aandacht hebben voor het oude graafschap Vlaanderen zijn dikwijls regionaal gekleurd. Zo hebben Gent, Brugge, Kortrijk, Ieper, Frans-Vlaanderen of het Meetjesland hun eigen publicaties. De eerste verdienstelijke pogingen tot synthese dateren van na 1900, maar toen werd de geschiedenis van het graafschap Vlaanderen reeds ingeschreven in een groter geheel, zoals in de *Geschiedenis van België* (Henri Pirenne), de *Geschiedenis van Vlaanderen* (in zijn huidige betekenis) of de *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. Een van de weinige boeken over de geschiedenis van het middeleeuwse graafschap verscheen dan weer in het Engels (David Nicholas, *Medieval Flanders*, New York,

1992). Ondertussen zagen tal van interessante deelstudies en biografieën het licht, waaronder de uitstekende notities in *Nationaal Biografisch Woordenboek* (sinds 1964). Maar een samenvattend en betrouwbaar verhaal van de Vlaamse graven is nooit eerder op touw gezet.

Ik maak graag van de gelegenheid gebruik om twee historici speciaal te bedanken die mij in mijn zoektocht door dik en dun hebben gesteund: Greet Verschatse, cultureel medewerker van de stad Kortrijk, en Jan Van Acker, wetenschappelijk medewerker van het Abdijmuseum Ten Duinen 1138 in Koksijde.

–

Een lang verhaal

Het verhaal van de Vlaamse graven speelt zich af over een periode van meer dan vijfhonderd jaar (861-1384). Dat is een uiterst lange periode om samen te vatten en toch onderhoudend te blijven. Het gaat om 25 opeenvolgende graven en evenveel gravinnen, om nog niet te spreken van hun kinderen – Gwijde van Dampierre had er niet minder dan achttien – en verder van invloedrijke edelen of raadslieden en uiteraard van de opeenvolgende Duitse keizers, Franse en Engelse koningen, Brabantse, Henegouwse en Hollandse graven, prinsbisschoppen van Luik of Kamerijk, van wie er velen een eersterangsrol hebben gespeeld in de geschiedenis van Vlaanderen. Enkel de opsomming van hun namen vergt reeds een aantal bladzijden. Eenvoudig is het dus niet geworden, maar het epische en dikwijls dramatische karakter van de gebeurtenissen maakt veel goed.

Behalve een verhaal over de Vlaamse graven is er ook aandacht voor het leven van de Vlamingen, het ontstaan van de steden, de ontplooiing van handel en nijverheid, de opbloei van het kloosterleven, het fenomeen van de kruistochten en zelfs de meest belangwekkende culturele creaties (bijvoorbeeld *Van den Vos Reynaerde*). En dat allemaal in een doorlopend, chronologisch opgebouwd verhaal, waarbij angstvallig werd vermeden aparte hoofdstukken te schrijven over politieke, sociaal-economische, culturele of religieuze geschiedenis, wat nochtans gebruikelijk is in grote syntheseswerken. De kans bestaat dat de lezer soms door de bomen het bos niet meer ziet, maar hij wordt wel geregeld ondergedompeld in de sfeer van de tijd door een overvloed aan authentieke fragmenten uit kronieken, brieven en andere documenten. Deze teksten werden vertaald uit eigentijdse bronnen, die meestal in het Latijn, soms in het Frans en zelden in het Diets waren gesteld. Als de bron niet eigentijds of minder betrouwbaar is, wordt de lezer hierover geïnformeerd.

Latijnse gedichten

In het boek worden ook enkele Latijnse gedichten vertaald (eigen vertaling) die behoren tot de mooiste getuigenissen van de Vlaamse historie. 'De Lof van Vlaanderen' werd geschreven in 1110 door Petrus Pictor, een balling die zijn liefde voor Vlaanderen verklaart. Maar even indrukwekkend is het gedicht van de Ninoofse geestelijke Gilbert van Outer uit 1300, die de bittere wanhoop van de Vlamingen uitschreeuwt na de nederlaag tegen de Fransen. Hij wist nog niet dat de Guldensporenslag aan Vlaanderen een nieuwe toekomst zou geven.

*Vlaanderen, ik groet u, vroom Vlaanderen, land van de vromen,
Ik groet u opnieuw, goed Vlaanderen, waar de goeden wonen.
Weer groet ik u, Vlaanderen, waar eer en trouw gedijen,
Ik blijf u maar groeten, mijn Vlaanderen, land van de mijnen.*
(Petrus Pictor, 1110)

*Vlaanderen, dat het lot naar de top heeft gebracht,
Nu zijt gij verloren, als een schip in de nacht.
Vlaanderen, gij waart ooit onmetelijk rijk,
Nu ligt gij geveld op de grond in het slijk.
Vlaanderen, gij waart een heerser, gij bezat macht,
Maar dat lijkt voorbij, want we missen de kracht.
Toch blijft de hoop dat we weer op zullen staan,
Laten we bidden dat het ons zo zal vergaan.*
(Gilbert van Outer, 1300)

De Maesschalck, Edward.
De graven van Vlaanderen (864-1384)

© 2022 Davidsfonds / Standaard Uitgeverij nv,
Franklin Rooseveltplaats 12, 2060 Antwerpen en Edward de Maesschalck
Gemaakt onder licentie van Davidsfonds. 'Davidsfonds' is het geregistreerde
merk van Davidsfonds vzw, Quinten Metsysplein 12, 3000 Leuven.

www.standaarduitgeverij.be
info@standaarduitgeverij.be

Vertegenwoordiging in Nederland:
New Book Collective, Utrecht
www.newbookcollective.com

Eerste druk september 2012
Herziene uitgave Verhaal van Vlaanderen: november 2022

Opmaak omslag: Buro Blikgoed
Omslagillustratie: Maria-Theresia van Oostenrijk
Opmaak binnenwerk: Bart Luijten
Kaarten en stambomen: Els Ruppol

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt,
in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen
of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 978 90 223 3950 3
D/2022/0034/356
NUR 680/ 688